

DEVLET BORÇLARININ DİNİ VE FELSEFİ TEMELLERİ

Tekin AKDEMİR^{1*} & Şahin YEŞİLYURT^{**}

Öz

Borçlanmanın finansman ihtiyacının karşılanması ve ticari faaliyetlerin yürütülmesi için kullanılması, tarih öncesi döneme kadar gitmektedir. Bu dönemde, borçlanma ticari faaliyetlerin sürdürülmesi, kar elde edilmesi ve zorunlu ihtiyaçların karşılanması için yararlı bir enstrüman olarak görülmüştür. Fakat faiz içeren borçlanmanın ahlaki olmayan sonuçları nedeniyle eleştirilmesi, borcun tüketim ya da üretim amacıyla kullanılması kadar eskidir. Nitekim yüzyıllar boyunca, hem felsefeciler hem de din adamları faiz içeren borçlanmanın ahlaki olmayan sonuçları konusunda endişe duymuşlar ve bu konudaki görüşlerini faizin yasaklanması ya da kısıtlanması şeklinde ortaya koymuşlardır. Zamanla faiz içeren borçlanmaya yasal, ahlaki ve dini karşılık, ekonomik gelişmeler ve Kalvinizmin etkisiyle yumuşamış ve bu 1500'li yılların başında dini çevrelerin görüşünde radikal bir dönüşüme yol açmıştır. Bu çalışmada, bir taraftan borcun tarihi gelişimi analiz edilirken, diğer taraftan felsefi ve dini çevrelerin borçlanmaya yönelik yaklaşımlarındaki dönüşümün ortaya konulması ve devlet borçlarının felsefi ve dini temellerinin incelenmesi amaç edinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Aşırı Faiz, Faiz İçeren Borçlanma, Devlet Borçlarının Temeli, Borcun Tarihi, Devlet Borçları

THE RELIGIOUS AND PHILOSOPHY FOUNDATIONS OF PUBLIC DEBTS

Abstract

The use of debt as a tool of financing needs or conducting commercial activities dates back to prehistoric era. In this period, it was regarded that the borrowing is a useful tool for generating profit, maintaining commercial activities, and financing compulsory needs. However, due to non-ethical consequences of interest bearing borrowing the criticisms of it are as old as the use of debts for consumption or production purposes. Through the ages, both philisophers and clergymen is worried about non-moral/ethical consequences of interest-bearing debt. They put forward the views suggesting the condemnation or restriction of interest. In time/in due course, legal, ethical, religious objection has softened by the effects of economic development and Calvinism which led to being radically transformed of religious circles' views on interest bering debt in the early 1500s. In this study, it is aimed to examine the philosophical and religious foundations of public debts by analysing it both in the context of historical developments and through by revealing the transformation of philosophical and religious objection towards interest bearing borrowing.

Keywords: Usury, Interest Bearing Debt, Origin of Public Debt, Debt History, Public Debts

1 * Prof.Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Maliye Bölümü, tekinakdemir@hotmail.com

** Araş.Gör., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Maliye Bölümü, shnyslyrt@hotmail.com

GİRİŞ

Günümüz dünyasında iktisadi ve mali konularda yaşanan olağanüstü gelişmeler ve dönüşümler, devletlerin temel finansman kaynağı olan vergilere ilaveten devlet borçlanmasının bir finansman kaynağı olarak önplana çıkmasına ve borcun kamu finansmanında öneminin her geçen gün artmasına neden olmuştur. Özellikle son 300 yıllık süreçte yaşanan bu gelişmeler neticesinde, devlet borçları kavramının gerek borcu alan gerekse borcu veren açısından tartışılmasına neden olmuştur. Bu tartışmalar her ne kadar iktisadi konular üzerinden cereyan etmişse de, devlet borçları kavramının temeli esasında daha eskilere gitmekte ve devlet borçlarıyla ilgili tartışmaların temelinde dini ve felsefi boyutların da bulunduğu görülmektedir.

Borç-alacak ilişkisinin tarihi gelişimi incelendiğinde, borç kavramının ortaya çıkmasında, şekillenmesinde, uygulanmasında ve günümüze aktarılmasında birçok unsurun rol oynadığı görülmüştür. Bu unsurların başında Yahudilik, Hıristiyanlık, İslamiyet gibi dini görüşler ile Antik Yunan, Roma gibi felsefi akımlar ve iktisadi düşünce tarihine katkı sunan düşünürlerin görüşleri gelmektedir. Felsefi ve dini akımlar çerçevesinde etraflıca tartışılan borçlanma kavramı, genel olarak faiz kavramı ile birlikte ele alınmış ve ilk dönem uygarlıklarında bu kavrama ahlaki bir anlam yüklenmiştir.

Bu çerçevede faiz, toplumsal adaletin zedelenmesinde öncü rol oynamasından ve sosyal hayatta derin eşitsizlikler oluşturmasından dolayı eleştirilmiştir. Faiz içeren devlet borçlanmaları da ahlaki, sosyal ve iktisadi nedenlerle eleştirilmiş, borçla finansmana uzun yıllar mesafeli yaklaşmıştır. Ancak borçla finansmana bakış açısı Ortaçağ ile birlikte dönüşüme uğramış, faiz içeren borca karşı katı ahlaki ve dini tutum, yerini nispeten ılımlı bir yaklaşıma bırakmıştır. Ortaçağ'da Hıristiyanlık dini bünyesinde ortaya çıkan Protestan inancının etkisiyle ahlaki anlamını kaybeden (karşıtlığı azalan) faiz ve borçlanma kavramları, ekonomik işleyişin temeli olarak kabul edilmiştir. Bu dönüşüm, kamu borçlanmasına yeni görevler yüklemiş ve borçlanmayı günümüz maliye sisteminin vazgeçilmez bir aracı haline getirmiştir.

Devlet borçlarının dini ve felsefi temellerini ortaya koymayı amaç edinen bu çalışmada, devlet borçlarının ortaya çıkışı ve borçla finansmanın tarihsel süreç içerisinde yaşadığı dönüşüm dini ve felsefi akımlar kapsamında değerlendirilmiştir.

Bu çerçevede 3 bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde devlet borçlarının dini temelleri; Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi Semavi dinler kapsamında ele alınmıştır. İkinci bölümde ise, devlet borçlarının felsefi temelleri; Çin, Mısır, Yunan, Roma gibi İlkçağ uygarlıklarında yaşamlarını sürdürmüş olan düşünürlerin fikirleri ışığında değerlendirilmiştir. Çalışma genel bir değerlendirmenin yapıldığı sonuç bölümü ile tamamlanmıştır.

1. DEVLET BORÇLARININ DİNİ TEMELLERİ: SEMAVİ DİNLERDE DEVLET BORÇLANMASI

İnsanoğlunun hayatı üzerinde derin izler bırakan ve hayatına yön veren unsurların

başında din kavramı gelmektedir. Din kavramı kendi içerisinde farklı tanımlamalara ve sınıflandırmalara tabi tutulabilir. Bunlardan biri yaygın bir şekilde kullanılan ve kabul gören, Yahudilik-Hıristiyanlık-İslamiyet şeklindeki dinin çıkış kaynağına dayanan Semavi-İbrahimi dinler sınıflandırmasıdır.

Semavi dinler olarak adlandırılan ve gönderiliş sırasına göre Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet olarak bilinen ve kutsal kitaplara dayanan bu dinler, devlet borçlanması hakkında önemli açıklamalar içermektedir. Kutsal kitaplarda faiz içermeyen borçlanma konusunda dinen bir sakınca görülmezken; faiz içeren borçlanmanın, dini ve etik/ahlaki olmadığını ifade eden ve özellikle yüksek faiz içeren borç-alacak ilişkisini yasaklayan pek çok hüküm vardır. Ancak Ortaçağ'ın erken dönemlerinde, bu dinlerin inananları tarafından faiz yasağını dolaylı yollarla aşmanın yolları bulunmuştur. Yahudiler kendi içlerinde bir yorum çıkararak söz konusu yasağa dindaşları arasında uyma ancak diğer dinlere mensup kişilere ise uygulamama yoluna giderken; Hristiyanlıkta, faiz içeren borçlanma ile ilgili tartışmalar zamanla önemini yitirmiş ve özellikle John Calvin sonrasında faize karşı olan sert tutum ortadan kalkmıştır. Bu iki dine kıyasen İslam dininin asli kaynaklarında faiz içeren borçlanmaya karşı kat'i kurallar öngörülmüştür. Ancak, toplumsal hayatta bu kurallar zaman zaman ihlal edilmiş ve faiz içeren borçlanmalar, uygulamada kendisine karşılık bulmuştur. Bugün faiz içeren borçlanma konusunda kutsal kitapların yasaklayıcı hükümlerine rağmen, gerek toplumlar ve devletler gerekse dini çevreler bu konuya daha hoşgörülü yaklaşır olmuşlardır (Bergstra ve Middelburg, 2011:1-9; Ferguson, 2006:107).

1.1. Yahudilikte Devlet Borçlanması

Semavi dinlerin faiz içeren devlet borçlanmasına ilişkin yaklaşımlarının değerlendirilmesinde ilk olarak ele alınması gereken din, Yahudiliktir. Yahudilik Hristiyanlık ve İslamiyetin aksine faiz içeren borçlanmaya yönelik katı kısıtlamalar öngörmemiş olup, faize ilişkin öğretilerde Yahudilerin kendi arasındaki borçlar ve diğerleri açısından bir ayırımı gidilmiştir. Antik Dünya'da Yahudilerin kendileri arasındaki borçlara yönelik faiz yasağı dışında, Çin, Yunanistan, Hindistan, Mezopotamya dâhil hiçbir ülkede/bölgede faiz yasağı yoktu. Bu dönemde Tevrat'ın 5. kitabı olan Tesniye'nin 23. bölümündeki ifadeler doğrultusunda Yahudiler arasındaki borç-alacak ilişkisinde faiz yasağı uygulanırken², Yahudilerin kendileri dışındakilerle olan borç-alacak ilişkilerinde bu yasak uygulanmamıştır (Rothbard, 2006:43). Başka bir ifadeyle, kutsal kitapların faiz ile ilgili hükümlerini ele alan pek çok çalışmada, Tevrat'ta faizle borçlanma konusunun; Yahudilerin kendi aralarındaki borçlanma ile başkalarına borç verme durumuna bağlı olarak farklı şekilde düzenlendiği ifade edilmiştir.

Tevrat'ın faiz ve borçlanmaya ilişkin hükümleri sadece burada belirtilenle sınırlı değildir. Mısırdan çıkışın anlatıldığı ikinci kitabın 22. bölümünün 25. pasajında, "*Halkıma, aranızda yaşayan bir yoksula ödünç para verirsiniz, ona tefeci gibi davranmayacaksınız. Üzerine faiz eklemeyeceksiniz*" denilmektedir. Bu kitabın 22. Bölümünün 26. ve 27.

2 Ancak İslami kaynaklarda Tevrat'ın faiz ile ilgili hükümlerinin tahrif edildiği ileriye sürülmektedir. Bu görüşe gerekçe olarak Nisa suresinin 4. Ayeti ile Tevrat'ta faiz yemeyeni öven ifadeleri göstermek mümkündür. Nisa suresinin 4. Ayetinde, Yahudilerin kendilerine yasaklandığı halde faiz aldıklarından ve insanların mallarını haksız yollarla yediklerinden söz edilirken, Tevrat'ta Nebî Hezekiel'in iyi insanı tavsif ederken, "Faizle para vermez, murabaha kârı almaz" (Hezekiel, 18/8) şeklinde sözleri bu görüşü destekler niteliktedir.

pasajında ise; “Komşunuzun abasını rehin alırsanız, gün batmadan geri vereceksiniz. Çünkü tek örtüsü abasıdır, ancak onunla örtünebilir. Onsuz nasıl yatar? Bana feryat ederse işiteceğim, çünkü ben iyilikseverim” ifadesi yer almaktadır. Bu ifadelerle, yoksul ya da muhtaçlardan yüksek faiz alınması yasaklandığı gibi, borç verilmesi karşılığında alınan teminatın borçluyu yaşamını idame ettiremeyecek hale sokmasının doğru olmadığına da vurgu yapılmıştır.

Tesniye'nin 24. bölümünde borca karşılık alınacak rehin hususunda ilave yasaklar getirilmiş ve alacaklının verdiği borca karşı bir teminat almayı umabileceği ancak, bu rehni almak için borçlunun evine giremeyeceği, borç karşılığı verilecek rehni belirleme yetkisinin borçluya ait olduğu ifade edilmiştir.

Tevrat'ın 2. kitabına benzer şekilde Levililer kitabında da yoksullara faizle borç verilmesine sıcak bakılmamıştır. Levililer kitabının 25. bölümünün 35-38. pasajlarında “Kardeşin yoksullaşır ve kendi ihtiyacını karşılayamaz ise ona yardım et. Ondan herhangi bir türde faiz alma, Tanrıdan kork ki, kardeşin senin yanında yaşamını sürdürebilsin. Ona ödünç verdiğin paradan faiz alma ya da ödünç verdiğin malın fiyatını artırma” denilmektedir.

Tevrat'ın Mısır'dan Çıkış ve Levililer kitaplarında yüksek faiz içeren borçlanmaya ya da Yahudi'nin Yahudi'den faiz almasına karşıtlık olarak yorumlanabilecek bu hükümlerine karşın, Tevrat'ın 5. kitabı olan Tesniye'nin 23. bölümünde “Kardeşinize para, yiyecek ya da faiz getiren başka bir şey ödünç verdiğinizde, ondan faiz almayacaksınız. Yabancıdan faiz alabilirsiniz ama kardeşinizden almayacaksınız. Böyle yapın ki, mülk edinmek için gideceğiniz ülkede el attığınız her işte Tanrınız sizi kutsasın” denilerek, Yahudilerin yabancılara faiz içeren borç vermelerinde bir sakınca olmadığı ifade edilmiştir. Tevrat'ta yer alan bu hükümden yola çıkarak, Yahudiler faiz yasağını sadece kendi aralarında uygulamışlardır.

Tesniye'nin 15. bölümünün 6. pasajında, “Siz birçok ulusa ödünç vereceksiniz, ama siz ödünç almayacaksınız. Siz birçok ulusu yöneteceksiniz, ama onlar sizi yönetmeyecek” denilmektedir³. 7. pasajında ise, “Rabbin size vereceği ülkenin herhangi bir kentinde yaşayan kardeşlerinizden biri yoksulsa, yüreğinizi katılaştırmayın, yoksul kardeşinize eli sıkı davranmayın” denilmektedir. Tesniye'nin 28. bölümünün 43 ve 44 nolu pasajlarında ise, “Aranızdaki yabancılar yükseldikçe yükselecek, sizse alçaldıkça alçalacaksınız” ve “O sana ödünç verecek, ama sen ona ödünç vermeyeceksin. O baş, sen kuyruk olacaksın hüküm yer almaktadır”.

Tesniye'nin yukarıda belirtilen bölümlerinden, 15. bölümün 6. ve 7. pasajlarında, Tanrı'nın rızası yabancı ülkelere borç verme ile ilişkilendirilirken, Tesniye'nin 28. bölümünün 43. ve 44. pasajlarında Tanrı'nın gözdağı verici hükmü borçlanma ve diğer uluslara borçlu olma ile ilişkilendirilmektedir. Bu hüküm, o dönemin İsrail halkına uygulanan Sina Akdi bağlamında gündeme gelse de borçlanma isyankâr uluslara karşı “tanrıların” gözdağı verici hükmünün potansiyel bir aracı olarak tasvir edilmektedir. Bazı İncil tefsircileri borçlanmayı Eski Ahit'te Tanrı'nın isyankâr uluslar üzerinde gözdağı

3 Bu ifadenin bir benzeri Tesniye'nin 28. bölümünün 12. ve 13. pasajlarında da yer almaktadır.

verici bir hükmü olarak görüldüğünü savunmaktadır (Anderson, 2013:5). Burada yer alan hükümleri İsrail'in varlığının diğer ülkelere mal ve sermaye ihracı ile mümkün olabileceği, ancak başka ülkelerden mal ya da sermaye ithaline asla bağlı olunmaması gerektiği şeklinde yorumlayan tefsirciler de vardır (Armerding, 2001:150).

Faiz ve borçlanma konusunda bu hükümlere ilave olarak Tevrat'ta itfası mümkün olmayan borçlara dair hükümlere de rastlanmaktadır. Yahudi geleneğinde itfası mümkün olmayan borçların tahsili hoş karşılanmamış, borçlunun eski borçlarının yükü olmadan hayatını sürdürebilmesi için, borçların düzenli aralıklarla bağışlanması öngörülmüştür. Nitekim Tesniye'nin 15. bölümünün 1. ve 2. pasajında yer alan *"Her 7 yılda size borçlu olanların borçlarını bağışlayacaksınız. Her alacaklı komşusuna her ne borç verirse versin, alacağından vazgeçecek/bağışlayacak. Borcun ödenmesi için kardeşini ya da komşusunu zorlamayacak. Yabancıdan borcunu alabilirsin. Ama İsraili kardeşinin borcunu bağışlayacaksın"* hükmü de Tevrat'ın bu konuda temel yaklaşımını ortaya koymaktadır (Bergstra ve Middelburg, 2011:2). Söz konusu hüküm faiz içermese dahi aşırı borçluluğun tehlikelerine vurgu yapmakta ve her 7 yılda bir kez itfası mümkün olmayan borçların affedilmesini öngörmektedir.

Üstelik bazı tefsirciler Tevrat'ın faiz yasağının ekonominin genel işleyişine yönelik olmadığını, muhtaç ya da yoksullara yüksek faizle borç verme ile sınırlı olduğunu ifade etmiştir. Onların bu davranışı, faizin günümüze kadar devam edip yaygınlaşmasının ve onu hafife alıp meşrulaştırmaya gayret etmenin önemli bir sebebinin teşkil etmiştir (Armerding, 2001:149). Hristiyanlık ve İslamiyetin hâkim olduğu bölgelerde söz konusu dinlerin faize karşı katı tutumunun da etkisiyle, borç ilişkisi ağırlıklı olarak Yahudi kökenli tüccarlarca yönetilmiştir.

1.2. Hristiyanlıkta Devlet Borçlanması

Devlet borçlanması açısından değerlendirmeye tabi tutulacak dinlerden ikincisi Hristiyanlıktır. Tevrat'ın aksine İncil'de faiz yasağında Hristiyanlar ve diğer topluluklar arasında bir ayırım yapılmamıştır. Luka İncili'nin 6. bölümünün 35. pasajında *"Geri alacağınızı umduğunuz kişilere ödünç verirsiniz, bu size ne övgü kazandırır? Günahkârlar bile verdiğini geri almak koşuluyla günahkârlara ödünç verirler. Ama siz düşmanlarınızı sevin, iyilik yapın, hiçbir karşılık beklemeden ödünç verin alacağımız ödül büyük olacak"* ifadesiyle, faizle borç vermenin erdemli bir davranış olmadığı belirtilmiştir (Wilson, 1997:83). İncil'de yer alan bu ifadelerin yanı sıra, Hz. İsa'nın karşılığında bir şey beklemeden borç verin şeklindeki öğüdü, kilisenin faizli borçlanmayı yasaklamasına yol açmıştır (Skolov ve Skolova, 2012:922). Gerek İncil'de faize ilişkin hükümler gerekse Hz. İsa'nın öğüdü doğrultusunda, Hristiyanlıkta kilise 13. yüzyılın ortalarına kadar faizli krediler aleyhinde tavır almıştır (Döndüren, 1996:56). Ancak, Tevrat'ın en azından Yahudiler arasında faizi açıkça yasaklayan hükümlerinin aksine, İncil'de (özellikle Luka ve Matta İncillerinde) faizin hoş görülmediğine dair zımni hükümlere yer verilmiştir. Çalışmanın bu bölümünde söz konusu İncillerde faizle ilişkili olduğu literatürde sık sık dile getirilen hükümlere yer verilecektir.

Matta İncili'nin 5. bölümünün 42. pasajında, *"Sizden bir şey dileyene verin, sizden*

ödünç isteyeniyi geri çevirmeyin” denilirken, emanet para benzetmesinin yapıldığı 25. bölümün 14.-30. pasajlarında Talent kıssası aracılığıyla zımnî olarak faiz içeren ödünç vermenin iyi bir şey olmadığı ifade edilmiştir⁴.

Luka İncilinin 11. bölümünün 5.-8. pasajlarında yer alan “Sizlerden birinin bir arkadaşı olur da gece yarısı ona gidip, ‘Arkadaş, bana üç ekmek ödünç ver. Bir arkadaşım yoldan geldi, önüne koyacak bir şeyim yok’ derse, öbürü içerden, ‘Beni rahatsız etme! Kapı kilitli, çocuklarım da yanımda yatıyor. Kalkıp sana bir şey veremem’ der mi hiç? Size şunu söyleyeyim, arkadaşlık gereği kalkıp ona istediğini vermese bile, adamın yüzüzlüğünden ötürü kalkar, ihtiyacı neyse ona verir.” hükmü faiz içermeyen ödünç vermeyi özendirilmektedir. Ancak, Turgot’a göre, yüzyıllardır faiz içeren borçlanmayı kınamak için kullanılan Luka İncilinin faizsiz borç vermeyi teşvik eden bu pasajı; bağış emreden ve cömertlikten esinlenen övgüye değer bir öneridir. Bu öneriyi, adaletin bir gereği olarak nitelendirmek mümkün değildir. Turgot’a göre faize karşı tutum sergileyenler, hiçbir zaman ısrarlı bir şekilde toplum bireylerini tasarruflarını sıfır faiz oranıyla borç vermeyi kabul ettirmeye çalışmamıştır (Rothbard, 2006:339).

Hıristiyanlıkta faiz içeren borçlanmanın ahlakiliği bugün için önemini kaybetmiş bir konu olmasına karşın, bu tür borçlanmalar gerek Hristiyan din adamları gerekse diğer teologlar arasında yüzyıllar boyunca önemli tartışma konularından biri olmuştur. Eski Ahit’te, Yunan filozoflarının eserlerinde kilisenin önde gelen papazlarının söylemlerinde ve M.S. 306 ile 1450 tarihleri arasında gerçekleşen konsillerde faiz içeren borçlanma kınanmasına karşın, Hristiyanlar tarih boyunca ılımlı bir faiz ile ödünç para almayı/ vermeyi vicdani rahatlıkla sürdürmüşlerdir (Maloney, 1973:241)⁵.

Ödünç verilen kredilerden faiz ya da kâr alınmasının yasaklanması Eski Ahit’e kadar gitse de Roma Katolik Kilisesi, İznik Konseyi’nin din adamları arasında uygulamayı yasaklamasına kadar (milattan sonra 4. yüzyıla kadar), faizi resmi olarak yasaklamamıştır (Ekelund ve Hebert, 2007:33). Hristiyanlık dünyasında aşırı faize karşı ilk kampanya 325’te İznik’te yapılan ilk Kilise Konsili ile başlamıştır. Bu konseyde faiz içeren tüm işlemler değil, sadece ruhban sınıfın verdiği kredi karşılığında faiz alması yasaklanmıştır. İznik Konsili’nde Zebur’un 14. bölümündeki “Ya Rab çadırında kim konuk olabilir? ... parasını faize vermeyen kişi” ibaresi faiz yasağına karşı bir argüman olarak kullanılmış, bu ibare Ortaçağ Avrupası’nda tefecilere⁶ karşı kullanılan en kutsal metin haline gelmiştir. İznik Konsili kararları 4. yüzyılda Elvira ve Kartaca’da yapılan konsillerde de tekrar edilmiş ve 5. yüzyılda Papa I. Leo, faizi utarılacak bir kazanç olarak nitelendirerek, faiz yasağını Ruhban sınıfı dışındakileri de kapsar şekilde genişletmiştir. 7. yüzyılda Papa Adrian ve Galya’daki pek çok yerel konsil, 8. yüzyılda ise İngiliz Kilise meclisleri Papa Leo’nun faizi kınayan tavrını tekrarlamıştır (Rothbard, 2006:43). Şarلمان dönemiyle

4 Faizin hoş karşılanmadığını zımnî olarak ifade eden Matta İncili’nin 25. bölümündeki hükümlere benzer ibarelere Luka İncili’nin 19. bölümünün 12.-28. pasajlarında da rastlamak mümkündür.

5 Rothbard (2006)’a göre, faize karşı Ortaçağ Hristiyanlık dünyasının sert tutumu kesinlikle tuhaftır. Öncelikle Hz. İsa’nın öğretilerinde ve eski papaların söylemlerinde (ticarete karşı tavırlarına rağmen) faiz yasağının teşviki şeklinde yorumlanabilecek bir ibare yoktur.

6 Tefecilik bugün aşırı ya da yasal olmayan faiz oranlarından ödünç vermeyi ifade etmek için kullanılsa da 16. yüzyıla kadar ödünç verilen paradan alınan herhangi bir faiz tefecilik olarak ifade edilmiştir.1545’de Henry VIII’in ılımlı faizi yasallaştırmak için ilk yasayı kabul etmesiyle, İngiliz Kilisesi, tefecilik ile ılımlı faiz arasında ayırım yapmıştır. Zamanla tefecilik faizden ayrılmış ve tefecilik haksız avantaj elde etmeyi ifade etmek için kullanılır olmuştur.

birlikte (M.S. 800-814) faiz yasağının tüm Hristiyanlığı kapsayacak şekilde genişletilmesi hedeflenmiştir (Ekelund ve Hebert, 2007:33).

8. yüzyılda genişleyen faiz kısıtlamaları, Kral Charlemagne döneminde daha da gelişmiş, tefecilik yasaklanmış ve bu suçu işleyenler cezalandırılmıştır. Ancak ruhban sınıfı dışındakilere uygulanan cezalar hafif kalmıştır. Tefecilikle ilgili bu tür cezalandırmalar, 11. yüzyıl boyunca kademeli olarak genişletilmiş, kilisenin iç meselesi olmaktan öte tüm topluma yayılmış ve böylece sistematize edilmiştir.

11. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Ortaçağ kilisesi dönemin en yüksek öneme sahip kuruluşu haline gelmiştir. Kilise hukuku kendisini sadece dini konularla sınırlamamış, hukukî düzenlemelerde de kilisenin onayladığı çizgiye uygun bir şekilde reform yapılması için çaba sarf etmiştir. Bu dönemde, Hristiyan dünyası İmparator ve Papanın ikiz egemenliğine karşılık gelen ikiz bir hukuk sistemini kabul etmiştir. Roma hukuku Hristiyanlığın prensipleri doğrultusunda değiştirilmiştir. Roma kanunları faiz içeren borçlanmayı kabul etmesine karşın, Ortaçağ Kilisesi, faize karşı bir tutum sergilemiştir. 1139'da gerçekleşen 2. Lateran Konseyi'nde kilisenin faize karşı tutumunu ifade eden bir karar açıklanmış ve aynı tutum 1179'da gerçekleşen 3. Lateran Konseyi'yle 1274'te gerçekleşen 2. Lyon Konseyi'nde devam etmiştir. Vienne Konseyi'nde, kilisenin faize karşı tutumunu daha da sertleşmiş ve kanuna veya idari karara dayanarak faiz ödenmesini emreden sivil yetkililerin aforoz edilmesini öngören bir karar yayımlanmıştır (Kelly, 1945:13).

Bu şartlar altında devlet borçlanması Hristiyanlık açısından ele alındığında, Ortaçağın sonlarında teologlar ve hukukçular devletin borçlanmaya başvurmasını nadiren sorgulamış, ancak pek çoğu alacaklılara faiz ödenmesinin faiz yasağının ihlali anlamına geldiğini ifade etmiştir. Bu dönemde, Floransalı kilise hukukçusu Lorenzo Ridolfi, tefecilik üzerine yaptığı çalışmada kamu borcunu savunmuş ve bu çalışma, faiz içeren borçlanmanın meşruiyeti konusunda literatüre en önemli katkı yapan eser olmuştur (Armstrong, 2003). Bilimsel cephede, Francis Bacon, Aristo'nun faize karşı tutumunu şiddetli bir şekilde kınamış ve tefeciliğe insanın taş kalpli olmasından dolayı izin verildiğini ifade etmiştir. Bacon'a göre borçlanma ve borç verme bir gerekliliktir. İnsan taş kalpli olması nedeniyle, faizsiz borç vermez, bu nedenle de tefeciliğe izin verilmelidir (Haines, Kane ve Blanchard, 2016:14).

12. yüzyılın sonlarına kadar devlet borçlanmasına nadiren başvurulurken, devlet borçlanması ile ilgili bilgiler oldukça sınırlı kalmış ve bu döneme ait borçlanma hakkındaki bilgilerin çoğuna dini kaynaklarda yer verilmiştir. Potansiyel kreditorlerin oldukça sınırlı olduğu bu dönemde krallar; asiller, rahipler, manastırlardan borçlanmış, bazen de Hristiyan ve Yahudi tüccarlardan borç almışlardır. Bu dönemde yöneticiler nadiren borçlanmaya ihtiyaç duyarlarken, faiz içeren borçlanmaya pek sıcak bakmamışlardır (Postan, Rich ve Miller, 2008:440).

Bu dönemde Hristiyan din adamları arasında faize yönelik tepki artmış ve St. Anselm (felsefeci ve din adamı), faizi bir hırsızlık türü olarak nitelendirmiştir (Long, 2010:274). 12. yüzyılın ikinci yarısında faiz konusundaki sınırlamalar daha da sıkılaştırılmış, Papa

lexander III, aşırı faizi tefecilik olarak nitelendirmiş ve tefecilerin aldığı bedelin sadece ödünç verilen fon karşılığında alınan faizi içermediğini, kredilerin nakit değerinden daha yüksek fiyatlarla kredi satışı anlamına geldiğini ifade etmiştir. 13. ve 14. yüzyıllarda kilise, tefeciliği büyük bir sosyal sorun olarak görmüş ve 1311’de Clement V. faizi tamamen yasaklamıştır. Böylece 300 yıla yakın bir süre boyunca devam eden faiz kısıtlamaları en üst seviyeye ulaşmıştır (Long, 2010:2745). Ancak Ortaçağ ekonomi öğretisi, bu dönemdeki ekonomik uygulamalarla sık sık çatışmaya girmiştir. 13. yüzyıla kadar kilisenin tefecilik önermesine, ülkeden ülkeye değişen sivil yasaklar eşlik etmiştir. Bu dönemde faiz konusundaki geniş çaplı yasaklara rağmen, tefecilik, Avrupa’nın herhangi bir yerinde ya da önemli bir zaman diliminde tamamen ortadan kaldırılmamıştır. Özellikle 13. Yüzyıl Avrupasında deniz ticareti ve onun neden olduğu ticari rekabet/savaşlar, kilise yasaklarına rağmen devlet borçlanmasının filizlenmesine ve Venedik, Cenova gibi ticari kapitalizmin merkezi olan şehir devletlerinde ilk devlet borcu uygulamalarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Theocarakis, 2014:2). Ortaçağ hükümdarları oldukça sık aralıklarla yenilenen küçük miktarda borçlar almışlardır. Bu dönemde vadesi gelen borçların geri ödenmesi genellikle aynı vadeli yeni borçlarla gerçekleştirilmiştir (Fryde ve Fryde, 1965:437, 441).

Ortaçağ ve öncesinde devlet borçlanmasının gelişimini sınırlayan en belirgin ve en önemli düzenleme, kilisenin tefecilik yasağı olmuştur. Ancak pek çok düşünür kilisenin faiz yasağının devlet borcu önünde önemli bir engel oluşturmadığını ifade etmiş ve bu görüşü 4 temel gerekçeye dayandırmıştır. Bu gerekçelere göre, faiz yasağı tüketim kredilerine uygulanmış, yasak sadece aşırı faizi içermiş, kilise faiz yasağına pek çok istisna getirmiş (örneğin ticari krediler için faiz yasağına istisna getirilmiş) ve orta çağın sonlarıyla birlikte Avrupa’da ticari faaliyetlerin artması kilise yasağının önemini kaybetmesine yol açmıştır (Munro, 2003:506.).

Yaşanan bu gelişmelere karşılık olarak, 11. yüzyılda kurulan Bolonya Üniversitesi ekolüne mensup hukukçular Justinien Kanunlarına dayanarak faizin lehinde görüş ortaya koymuşlardır. Bu arada Papa Innocent (1198-1216), bir tüccara tevdi edilmiş olan paranın karından pay almakla günah işlenmiş olunmayacağını söylemiştir. Faizi Hıristiyanlıkla bağdaştırma yolundaki bu ve benzeri açıklamalara ilave olarak; Aquinas’ın (1225-1274), *“ticaret ve kredi rizikosuna girmiş ve parasını riske sokmuş kimseler lehine kâr ve kazanç hakkı tanınmanın gerektiği”*ni söylemesiyle faizin meşru ilan edilmesinin önü açılmıştır (Döndüren, 1996:56).

Ancak Aquinas, faizli borç ilişkisini tamamıyla tasvip etmemiş ve faize karşı tutumuyla, Ortaçağ Avrupası’nda yüksek faizle borç vermenin doğru bir yaklaşım olmadığını ifade etmiştir. Aquinas’a göre, bazı malların kullanımı ile tüketimini ayırmak mümkün değildir. Örneğin, buğday ve şarap gibi malları kullanmak için tüketmek gerekli olduğundan, bu malların kullanımını malların kendisinden ayırmak mümkün değildir. Her kim ki bu tür malların kullanım hakkını elde ediyorsa, malın kendisine de sahip olur. Bu nedenle, bu tür şeylerin ödünç verilmesi, mülkiyetin transferini gerektirir. Eğer bir kişi malın kullanımını kendisinden ayrı satmaya kalkarsa, aynı şeyi iki kez satmış olacak ya da olmayan bir şeyi satacaktır. Ödünç verilen para karşılığında yüksek faiz almak, olmayan bir şeyin satılması anlamına geldiği ve açıkça adaletsizliğe yol açtığı için adil

değildir. Paranın icat edilmesinin temel amacı, mübadele olduğundan, onun tüketimi ya da transferiyle doğru ve amacına uygun kullanımı gerçekleşecektir. Ödünç para verme karşılığında aşırı faiz alma, paranın doğal kullanımına aykırıdır ve yasadışıdır. Bir adam, haksız kazandığı malları nasıl geri vermesi gerekiyorsa, aşırı faiz aldığı parayı da iade etmelidir (Aquinas, 1947:2015-2026).

Aquinas, Roma hukukunda yer alan taşınır ve taşınmaz mal ayırımından yararlanmışır. Para skolastiklerce taşınır mal olarak kabul edilir. Paranın taşınır olmasından dolayı, faiz ya da kira ödenmez. Skolastikler, parayı değişimin bir aracı olarak kabul etmiş ve borç verme gibi diğer kullanımları doğal olmayan ve uygunsuz kullanımlar olarak nitelendirmiştir. Aristo'dan gelen düşünceye göre, para dâhil her mal ya da eşyanın sadece bir kullanımı olmalıdır. Aquinas paranın uygun ve doğru kullanımına dair bu argümanı, aşırı faize kaşı görüşünü desteklemek için kullanmıştır. Mübadelenin doğal ve verimli olduğu, lakin aşırı faizle borç vermenin böyle olmadığına dair bir görüş vardır. Aquinas'a göre; yatırım mülkiyetin el değiştirmesini gerektirmediği için, borç vermeden daha makuldür. Ödünç para veren bir kimsenin aksine, yatırımcı parasını bir tür ortaklık meydana getirmek amacıyla bir tüccara ya da sanatkâra emanet eder. Ancak paranın mülkiyetini tüccara ya da sanatkâra transfer etmez. Riski yatırımcıya ait olmak üzere, tüccar onun parasıyla spekülasyon yapar, sanatkâr ise sanatını icra eder. Yatırımcı katlandığı bu risk nedeniyle, parasından elde edilen kârdan pay talep edebilir. Aquinas, borcunu zamanında ödemeyen borçludan faiz alınmamasını, ancak borcunu hileli yollarla ödemeyenlerin faiz ödemekten sorumlu tutulmasını savunmuştur. Aquinas'ın yaklaşımında, borcu hileli yollarla zamanında ödememe karşılığında alınan bu faiz, borçlunun borcunu geç ödemesi karşılığında elde ettiği kazancı dengeleyen bir tür ücrettir. Bu mübadele de denklik prensibi çerçevesinde, adil bir uygulama olarak değerlendirilmektedir (Wilson, 1997:84).

Yine de Aquinas, diğer birçok Hıristiyan yazarın yaptığı gibi, Aristoteles'in faizin doğal olmadığı ve bu nedenle de faize izin verilmemesi gerektiğine dair görüşünü benimsemiştir. Bu görüş, Roma Kilisesi'nin, 16. yüzyılda Trento Konseyi'nde faiz mekanizmasını resmen kınamasına neden olmuştur. Papa Leo XIII tarafından 1891'de yayınlanan ansiklopedik "Rerum Novarum"da faiz ödeme uygulaması gönülsüzce kabul edilmiş olsa da, bu kınama günümüzde de devam etmektedir (Bergstra ve Middelburg, 2011:2-3).

Faizli işlemlerin dini anlamda uygun bulunmasının önünü açan Aquinas'a ek olarak, Martin Luther söz konusu bu açılımın yayılmasında fikri temellerin atılması rolünü üstlenmiştir. Hristiyanlıktaki Protestan mezhebinin kurucusu olan Papaz Martin Luther (1483-1546), günümüz iktisat sisteminin temellerinin atılmasında rol almış bir ahlak felsefesi profesördür (Aslan, 2003:237). Genç yaşında manastır hayatına giren Luther, iman nasıl kazanılacağı ve Tanrı'nın adaleti konularına yoğunlaşmıştır. Luther'in odaklandığı bir diğer konu, papalık tarafından düzenlenen ve insanların kurtuluşunu garantileyeceğine inanılan endüljans meselesidir. Luther bu uygulamanın, insanlardan rüşvet almanın bir sonucu olduğunu ifade etmiş ve uygulamaya kesin bir şekilde karşı çıkmıştır (Bettany, 1895:90). Bu kapsamda, Luther, Katolik kilisesinde yer alan kurtuluşun iman, kutsal ayin ve salih amel çerçevesinde şekillendiği görüşünün yanlış olduğunu belirtmiş ve kurtuluşu sadece Tanrı'nın önceden seçtiklerine bahsettiği bir

lütuf olarak kabul etmiştir. Bu nedenle, kişinin kurtulmuş olmasında ne kilisenin ve salih amelin ne de ibadetlerin bir rolü olmayacağını belirtmiştir (Aslan, 2003:237-238). Bu karşı çıkışlara ek olarak, yaşamın üretken hale getirilmesi, bireysel işgücünün ve sorumluluğun geliştirilmesi gerektiğini de ifade etmiştir⁷ (Waardenburg, 2007:352-353). Luther tarafından ileri sürülen bu fikirler nedeniyle, Luther ve taraftarları, “itiraz eden, karşı gelen” anlamlarını içeren *Protestan*⁸ kelimesi ile adlandırılmıştır.

Luther’in ortaya koymuş olduğu bu düşünce, John Calvin’e⁹ (1509-1564) ilham kaynağı olmuş ve Calvin’i derinden etkilemiştir¹⁰ (Deniz, 2012:14). Luther ile Calvin arasında yaşanan etkileşimde, genel olarak Luther tarafından ileri sürülen görüşlerin, Calvin tarafından sistemleştirildiği ifade edilmiştir (Bettany, 1895:112). Bu çerçevede Calvin, Protestan inancının temelini oluşturan seçilmişlik kavramına atıf yapmış ve seçilmiş olmanın göstergesi olarak doğru davranışta bulunmayı göstermiştir. Doğru davranışı ise, Tanrı’nın sonsuz ihtişamı adına sürekli çalışmak ve mesleğinde başarılı olmak şeklinde açıklamıştır (Olgun, 2010:127).

Burada söz konusu edilen seçilmişlik kavramının ortaya çıkabileceği alanın, iktisadi sistem olduğu ifade edilmiştir. Özellikle Luther’in yaşadığı dönemde iktisadi alanda baş gösteren canlanma ve genişlemenin önünde en büyük engelin faiz olduğu düşüncesi yaygın olsa da Luther bu yasağın geçerliliğini kabul etmiştir. Hatta Luther, Thomas Aquinas tarafından ileri sürülen faiz istisnalarını da reddetmiştir¹¹. (Akalin, 2010:2; Cowan, 2011:2). Fakat Hristiyanlık öğretisinde bir çıkmaz olarak kabul edilen faiz yasağı, bankacılığın merkezinde yaşayan John Calvin tarafından yeniden ele alınmış ve faizin ticaret hayatı için kaçınılmaz olduğu düşüncesiyle kullanımının serbest olduğu ifade edilmiştir (Cowan, 2011:2). Faiz yasağında yaşanan bu köklü değişim, batı toplumlarında yaşanan iktisadi gelişmelerin temelini oluşturmuş ve ağırlıklı olarak faizin hüküm sürdüğü bir iktisadi sistem ortaya çıkmıştır (Mills, 1989:2). Öyleki devlet borçlanması Venedik, Cenova gibi ticari kapitalizmin geliştiği şehir devletlerinden sonra, Hollanda’da kök salmış ve İngiltere’de finansal devrim modern kamu borçlanmasının tüm özellikleri ile ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Theocarakis, 2014:2).

Hristiyanlık dini ile ekonomik sistem arasında yaşanan bu etkileşim ilk defa, “*Almanya’nın en büyük sosyal bilimcisi*” olarak kabul edilen Max Weber (1864-1920) tarafından ele alınmıştır. Weber’e göre, feodal dönemde rasyonaliteden uzak olan Hristiyanlık dini, reform hareketleri neticesinde bu özelliklerinden kurtulmuş ve kapitalizmin yükselişinde büyük bir rol oynamıştır (Tabakoğlu, 2013:41). Kapitalizmin yükselişi ile Protestanlık arasında ilişki kuran Weber’in tezinin geçerli olduğunu ifade eden Ülgener (2006:13), söz konusu yargıyı günümüz iktisadi sisteminde az gelişmiş

7 Protestan ahlakının temelini oluşturan yukarıdaki görüşler, Luther taraftarları tarafından geliştirilmiş olan felsefi ağırlıklı tolerans ve vicdan hürriyeti gibi konulara temel oluşturmuştur. Yaşanan bu gelişme kuşkusuz rasyonalist Aydınlanma hareketini önemli bir şekilde etkilemiştir (Waardenburg, 2007:351).

8 Bu tanımlama ilk defa Roma Katolik kilisesi tarafından Luther’in görüşlerini kabul eden bir grup Alman prensin ilan ettiği deklarasyona atıfla, bu grubu nitelendirmek için kullanılmıştır (Waardenburg, 2007:351).

9 Calvin, 16. Yüzyılda yaşamış ve Luther’in görüşleri üzerinde önemli görüşler beyan etmiş etkili bir lider olarak kabul edilmektedir (Walker, 1906:1).

10 Calvin alacaklının borç verdiği parayı bir başka şekilde değerlendirerek, örneğin arazi alıp buradan bir gelir elde ederek değerlendirebileceğini ifade ederek, faizin bir fırsat maliyeti olarak ödenebileceğini ileriye sürmüştür.

11 Ancak Luther’in faiz hakkında ki bu düşünceleri zamanla yumuşamış ve değişmiştir (Mills, 1989:17-18).

diye tanımlanan ülkelerden hiçbirinin Protestan olmadığı ifadesiyle destekleme yoluna gitmiştir.

Ülgener tarafından ileri sürülen bu düşüncenin alt yapısını Max Weber'in "*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*" isimli çalışmasında görmek mümkündür. Weber (2013:30-31), 16. yüzyılda yaşayan zenginlerin çoğunluğunun Protestanlığı kabul ettiğini ifade etmiş ve günümüzdeki zengin Protestan varlığını, Protestanlık içinde var olan ekonomik anlamda geleneksellikten kurtulma inancı ile açıklamıştır. Weber'e göre kurtuluşun temel noktasını, Katolik düşüncenin sahip olduğu daha az kazanmanın ve kanaatli davranmanın¹², Protestan düşüncesi çerçevesinde reddedilmesi ve ticari hayatta daha çok kazanmayı teşvik etmesi oluşturmuştur. Bu kapsamda iktisadi sistemde para, üretimi güçlendirici ve verimli bir aracı olarak kabul edilmiştir. Paraya atfedilen bu önemi Weber (2013:35,42), paranın üretken olmasıyla ve paradan gelir elde edilmesiyle açıklamıştır.

Yaşanan tüm bu iktisadi gelişmeler ise devlet borçlanmasının yayılmasında önemli bir görev üstlenmiş ve özellikle Protestan inancına sahip ülkelerde faizli devlet borçlanmasının yaygın hale gelmesinde etkili olmuştur.

1.3. İslamiyet'te Devlet Borçlanması

Devlet borçları açısından ele alınacak dinlerden üçüncüsü ve sonuncusu İslamiyet'tir. İslam dini kapsamında yapılacak değerlendirmeler genel olarak İslam dininin asli kaynağı kabul edilen Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in (sav) sünneti ile yine bu kaynaklar etrafında filizlenen İslam düşünürlerinin değerlendirmelerinden teşekkül etmektedir.

İslam dini kapsamında devlet borçlanmasını ele aldığımızda, İslam hukukunda devlet borçlanmasına Hicret'ten (622) sonraki ilk 40 yılda uygulanan politikaların uzun yıllar rehberlik ettiği görülmektedir. Günümüz yöneticilerine nazaran, o dönemin yöneticilerinin karar ve politikaları, Kuran ve sünnetin kriterlerine göre değerlendirilmiştir. Devlet borçlanmasının meşruiyeti kapsamında, o dönemde yöneticilerin kararlarında etkili olan en önemli kıstas "*faiz yasağı*" olmuştur. Bir anlamda, bir Müslüman yöneticinin faizle borçlanması durumunda, bu duruma teamülden ziyade sapkınlık olarak bakılmıştır. Ancak, aşırı gereklilik olması durumunda devletin borçlanmaya başvurması söz konusu olmuştur. Aşırı gereklilik durumundaki borçlanma, şeriat hukukunu ihlal etmeye emsal oluşturmayacağından, bu gibi durumlarda borçlanmaya göz yummak mümkün olabilmıştır. İslam hukukunun borçlanmaya bakışına yön veren bir diğer önemli faktör, herhangi bir politika kararının, şeriat hukukunun amaçlarını gerçekleştirmeye olan katkısıdır. Bu anlamda borçlanma şeriat hukukunun amaçlarına hizmet ediyorsa yerinde bulunmuş, aksi takdirde borçlanmaya cevaz verilmemiştir (Sıddıqi, 1995:62).

İslam dininde görülen bu uygunluğa karşın borçlanmaya sıcak bakılmamış ve borçlanmaya sıcak bakılmamasında en önemli belirleyici unsurun faiz yasağı olduğu ileri sürülmüştür. İslam ekonomilerinde faize karşı olunmasının temel nedenleri olarak Kuran-ı Kerim'in "*Faiz yiyen kimseler şeytan çarpan kimse nasıl kalkarsa öyle kalkarlar. Ey inanlar eğer gerçekten inanıyorsanız Allah'tan korkun ve faiz alacaklarını terkedin*"

¹² Weber (2013:83) tarafından "asketizm" olarak adlandırılan bu durum, ruhun kurtuluşunu dünya nimetlerinden uzaklaşarak, kendini ilahi amaçlara vakfederek arayan görüş şeklinde açıklanmıştır.

(Bakara Suresi, 278) ve “*Ey iman edenler! Kat kat artırılmış olarak faiz yemeyin Allah’tan korkun umulur ki, kurutulmuşa eresiniz*” (Ali İmran, 130) gibi ayetlerini örnek olarak göstermek mümkündür. İmam-ı Gazali paranın faiz ile fiyatlandırılmasının, onu değişim ve değer biriktirme aracı olma gibi asli fonksiyonundan uzaklaştıracağını ifade etmiştir (İslahi ve Ghazanfar, 2014:40-41). Gazali ve diğer pek çok düşünürü göre, borç alışverişinde faizin yasaklanması kişinin inancı ile doğrudan ilgili olduğu gibi, faizin bir sömürü aracı olarak kullanılmasının önüne geçilmesi gibi iyi nedenlere de dayanmaktadır (İslahi ve Ghazanfar, 2014:54). Faiz konusundaki yasaklamaların da etkisiyle Ortaçağ öncesi dönemde, İslam toplumlarında faizsiz finans uygulamaları olarak değerlendirilebilecek alternatif finansman yöntemleri geliştirilmiş, hükümdarlara ve devlet hazinelerine borç verme işlemleri daha farklı yürütülmüş, bu alanda yaygın olarak iltizam sistemi kullanılmıştır (Pamuk, 2007:13).

Faizsiz finansmana örnek teşkil eden bir diğer yöntem, fon sağlayıcının bazı ticari riskleri üstlendiği kâr paylaşımı yöntemine dayalı mudaraba sistemi uygulamasıdır. Faiz içeren borçlanmanın yasaklanmasına karşın, kredi satışından ya da kiralamasından doğan borçlara müsaade edilmiştir. Bunun bir nedeni, borç verenin aksine hem bir satıcı hem de kiraya verenin (işletme kiralamasında) bir varlığın mülkiyetiyle ilgili riski üstlenmesidir. İslam ekonomisi ile ilgili literatür, ekonomik adalet ve finansal istikrarın sağlanması için risk-ödül paylaşımının gereğini defalarca vurgulamıştır (İslahi, 2014:51).

İslam toplumlarında, borçlanmaya olan ihtiyacın az olmasında, Kuran’ın müminleri bütçelerini denk yapmaya çağıran ve hatta bunu emreden ayetleri ile devlet yöneticilerinin ve dönemin önde gelen âlimlerinin devlet bütçesinde tutumluluğu teşvik eden ve denk bütçeyi önerme anlamına gelen yaklaşımları da etkili olmuştur (Yeniçeri, 1984:261-267). Kur’an-ı Kerim ve sünnette devlet bütçesinin denk olmasına, bütçenin fazla vermesine veya açık vermesine dair bir hüküm olmamakla birlikte, bütçe açığı konusunda tek bağlayıcı kısıtın, açıkların faizli borçlanma ile kapatılmasına yönelik sınırlamalar olduğu söylenebilir (Hasan ve Sıddıqı, 1992:3). Bu açıdan bütçede oluşabilecek açığın faiz içeren borçlanmayla finansmanının İslam dini açısından tasvip edilmediği ve borçlanmadan kaçınmak için mümkün olduğunca bütçe açığından kaçınılması gerektiği söylenebilir.

İslam dininin emredici hükümlerinin iktisadi ve toplumsal yaşamla ilgili düzenlemeleri de kapsadığı dikkate alındığında, Kuran’ı Kerim’in israf, cimrilik, aşırı servet biriktirme, stok yapma vb. hususlara dair ayetlerinin; İslam dininin bütçe açığına ya da bütçe fazlasına ilişkin yaklaşımına bir ölçü olarak ele alınmasının mümkün olduğu söylenebilir. Örneğin, “*Ey Âdemoğulları! Her mescide çıkışınızda/ibadetinizde elbiselerinizi giyiniz; yiyiniz, içiniz, fakat israf etmeyiniz; çünkü Allah israf edenleri sevmez*” (Araf, 31) ayeti Müslümanları aşırı tüketimden savurganlıktan alıkoymaya ve israfı önlemeye yöneliktir. Kuran’ı Kerim’de âtil servet biriktirmenin ve aşırı derecede stok yapmanın tasvip edilmediğine dair de çeşitli ayetler vardır. Nitekim Tevbe suresinin 34. ayetinde; “*...Altın ve gümüşü hazineye tıkıp da onu Allah yolunda harcamayanlar var ya, onları acıklı bir azapla müjdele*” denilmektedir. Fecr suresinin 17-20. ayetlerinde mal biriktirmeye olan aşırı sevgi ve yetimin, fakirin ihtiyacının karşılanmamasının Allah (cc) katında azap ile cezalandırılacağı ifade edilmekte, Bakara suresinin 219. ayetinde ise “*Sana neyi infak edeceklerini sorarlar. De ki: İhtiyaç fazlasını*” denilerek Müslümanların

ihtiyaç fazlasını yiyecek, içecek ve giyeceği olmayan fakir fukaranın ihtiyacını gidermek amacıyla dağıtmaları ifadelerini içeren ayetler, âtil servet ve aşırı stok yapmanın İslam dininde tasvip edilmediğine işaret etmektedir. Hz. Muhammed'in (sav) gelirin geldiği zaman hemen dağıtılmasını ve elde tutulmamasını emretmesi ve Hz. Ebu Bekir'in vefat ettiği zaman, ikinci halife Hz. Ömer'in hazineyi hemen hemen boş bulması, bütçe açığı gibi, bütçe fazlasının da İslam dininde pek tasvip edilmediğini göstermektedir (Erkal, 1996:2000).

Kur'an'ın cimrilik, stok yapma, aşırı servet biriktirme ile ilgili ayetlerinin hükümlerinden yola çıkarak; aşırı stok yapma ve servet biriktirmenin, halkın ihtiyacının gereği gibi karşılanamamasına neden olabileceği, dolaşımdaki fonları azaltacağı, ekonomik faaliyet hacminde daralmaya yol açacağı ve ekonomik sıkıntıları artıracacağı için İslam dininde bütçe fazlasının pek tasvip edilmediği söylenebilir (Wilson, 1997:126-127). Ancak bu konuda İslam âlimleri arasında bir fikir birliği olmadığını belirtmek gerekir. Nitekim İmam Ebu Hanife, bütçe fazlası gelirlerin, Müslümanların başına gelebilecek muhtemel hadiselerin masraf karşılığı olarak devlet hazinesinde tutulması gerektiğini belirtmesine karşın (Yeniçeri, 1986: 63), İmam Şafi fazlalığın bekletilmemesi şeklinde görüş ileri sürmüş ve gelecekte zaruri ihtiyaçların doğması ile birlikte bunları ifa yükümlülüğünün ortaya çıktığını ifade etmiştir (Aghnides, 2003:387).

Şeriat, kamu sektörünün faizsiz borçlanmasını yasaklamadığından (Kahf, 1994:44) faiz içermeyen borçlanma konusunda gerek İslamiyet'in ilk yıllarında gerekse daha sonraki yıllarda pek çok uygulamanın var olduğu görülebilmektedir. Örneğin Peygamber Efendimiz (sav), ihtiyaç duyulduğu durumlarda zorda kalan Müslümanlara yardım etmek, savunma ve cihat harcamalarını finanse etmek ya da acil borçları ödemek için zaman zaman borçlanmaya başvurmuştur. Günümüz borçlanmalarına kıyasla nispeten düşük miktarlarda olan bu borçlar, zorunluluk esasına dayanmadığı gibi, alınan borçtan daha fazla bir miktarda ödeme (faiz ödenmesi) yapılmamıştır. Peygamber Efendimiz (sav) nakit ya da benzeri şekilde görünürde geri ödeme olanağı olmadığı durumlarda dahi (gelecekte elde edilecek gelirler beklentisiyle), bu borçlanmaları yapmış ve aldığı tüm borçları geri ödemiştir (Siddiqi, 1992:75). Faizsiz borçlanma örneği olarak sayılabilecek uygulamalara, 4 halife dönemi ve sonraki dönemlerde de rastlamak mümkündür.

Kuran'ı Kerim ve sünnetin faiz yasağı doğrultusunda¹³, Hz. Ömer dönemine gelinceye kadar, faiz yasağı İslam ekonomik sistemine entegre edilmiş ve faizle borçlanmadan kaçınılmıştır (Visser ve McIntosh, 1998:177). İslam iktisadi düşüncesinde sosyal adalete

13 Faiz yasağı konusunda İslam ekonomistleri arasında farklı görüşlere rastlamak mümkündür. Bazı yazarlar faiz yasağının tüketim kredileri ile sınırlı olduğunu üretime yönelik kredilerde böyle bir sınırlama olmadığını ifade etmektedirler. Bu görüşe gerekçe olarak da tüketim amaçlı kredilerin ihtiyaç halindekilerin sömürülmesine yol açacağı ve bunun İslam ruhuna aykırı olduğu, üretim amaçlı kredilerde refah artışı sağlamak için borçlu ve alacaklı arasında bir nevi iş birliği tesis edildiğini ve böyle bir durumda her iki tarafın da ortaya çıkan fazlalığı paylaşması gerektiğini faizin ise alacaklının payı olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak bu görüş, Peygamber Efendimiz (sav) döneminde Mekke'de ticaretin faiz üzerinden dönmesi nedeniyle, İslamiyet'te yasaklanan faizin muhtemelen üretim amaçlı kredilerden alınan faiz olduğu görüşü doğrultusunda eleştirilmiştir. Faiz yasağı konusunda bir başka görüş, ortaçağın sonlarında Avrupa'da aşırı faiz ve faiz yasağına ilişkin tartışmalardan etkilenmiştir. Faiz ile aşırı faizin farklı şeyler olduğunu ifade eden bu görüşler ışığında, Kuran'da geçen Riba kelimesinin aşırı faize tekabül ettiği, bu nedenle Kuran'ın faizi değil, aşırı faizi yasakladığı ifade edilmiştir. Ancak Kuran'da alacaklının alacağını herhangi bir fazla olmaksızın almasından bahsedildiğinden, bu görüş Kuran'da faize ilişkin ayetlerle tamamen ters düşmektedir Bkz: Monzer Kahf, Zakah and Prohibition of Riba in The Islamic Economic System, 2007, s.13,14. ss.1-22. <http://monzer.kahf.com/papers/english/>.

büyük önem atfedildiğinden, ticari faaliyetlerde öz kaynaklara dayalı finansman yapısı ya da risk paylaşımı ve kâr paylaşımı gibi yöntemler belirleyici olmuştur. Tüketim ve yatırım harcamalarının finansmanı için faizle borçlanmaya sıcak bakılmazken, sosyal yardımlaşma ve dayanışmayı öne çıkaran uygulamalar ile kâr ve risk paylaşımına dayalı modeller kaynak ihtiyacının karşılanmasında başvurulan temel yöntemler olarak benimsenmiştir. Bu kapsamda, yoksul kesimin kaynak ihtiyacı, vakıflar aracılığıyla ya da zekât ve sadaka gibi yöntemlerle giderilirken, ticari faaliyetlerin yürütülmesinde; sermaye sahibinin ticari riskin bir bölümünü üstlendiği kâr paylaşımı yöntemleri tercih edilmiştir (Hayat ve Malik, 2014:13,17).

İslam ülkelerinde Hz. Peygamber (sav) zamanında yapılan borçlanmaların sebepleri ile modern dönemde yapılan kamu borçlanmasının sebepleri, farklılık göstermektedir. Hz. Peygamber (sav) zamanında yapılan borçlanmaların sebeplerini; ihtiyaç sahibi Müslümanların elbise, giyecek gibi kişisel ihtiyaçlarını karşılamak, savunma harcamalarını finanse etmek ve daha acil borçları ödemek oluşturuyorken (Siddiqi, 1995:74) modern çağda, borç alınmasının nedenlerini; büyük miktarlara ulaşan savunma harcamaları, fiyat sübvansiyonları, verimsiz ve geniş bir kamu sektörü ve rüşvet, irtikâp ve israf oluşturmıştır (Kahf, 1994:46).

Peygamber Efendimiz (sav) döneminde acil ihtiyaçlar ve kamusal amaçlarla yapılan bu borçlanmalara karşın, Ebu Yusuf ve Ebu Ubeyd gibi kamu maliyesine dair konuları ele alan ilk yazarlar devlet borçlanması konusuna değinmemişlerdir. Adı geçen yazarların borçlanmayı konu edinmemelerinde, yaşadıkları dönemin refah ve bolluk dönemine denk gelmesinin etkili olduğu söylenebilir. İslam'da borçlanma konusuna ilk değinenler; Ebu Yala el-Farra ve onun çağdaşı el-Maverdi'dir. Adı geçen düşünürler, devlet borçlanmasına son çare olarak ve istisnai durumlarda izin vermişlerdir. Bunun nedeni, devletin borçlarını geri ödeyemeyeceği ya da hükümdarın savurganlığa yönelme eğilimi endişesi olabilir. Belki de aynı endişeyle Gazali, Şatıbi, Cüveyni ve İbn Cemâa gibi yazarlar, sadece hükümdarın gelirleri geciktiğinde, gelir ve gider arasındaki dengesizliği gidermek için devletin borçlanmasına rıza göstermişlerdir. Bu dönemde merkez bankaları henüz mevcut olmadığından, açık finansman ya da merkez bankasından borçlanma söz konusu olmamıştır.

Borçlanma konusunda gösterilen sınırlı rızaya ek olarak İbn Teymiyye ve Makrızı gibi İslam düşünürleri, günümüz açık finansmanına eşit olan paranın değerinin düşürülmesi ya da para değeri ile ilgili hileler aracılığıyla kamu harcamalarının finanse edilmesine karşı çıkmışlardır (İslahi, 2014:51). Kamu harcamalarının finansmanında paranın değerinin düşürülmesi ve çeşitli para hileleri Memlûklülük döneminde yaygın olarak kullanılmış, fakat bu politikalar kaçınılmaz olarak enflasyona yol açmıştır, öyle ki, Makrızı bu dönemde yaşanan tüm krizleri bu politikaya bağlamıştır (İslahi, 2014:51).

Bu düşüncelere ilaveten, Maverdi hazinenin yapması gereken ödemeler için borçlanmaya başvurulduğundan bahsetmiş ve daha sonra gelen yöneticilere, bu borçların geri ödenmesi şeklinde bir yük bırakıldığını söylemiştir (Kahf, 1994:44). Maverdi'ye göre, askerin yiyeceğini sağlama, at ve silah bedellerini ödeme gibi işler hazinenin elinde parası olsun ya da olmasın yapılması gerekmektedir. Hazineye para varsa, genel

kamu yararına hizmet eden işlerin de yapılması gerekmektedir. Hazinenin elinde imkân yoksa bu tür işleri yapma zorunluluğu bulunmamaktadır. Ancak genel kamu menfaatinin gerektirdiği durumlarda işin yapılmaması bütün Müslümanlara zarar veriyorsa, bu iş yapılmalıdır. Söz konusu işi, devlet yapmаса da işin yapılması diğer bütün Müslümanlara *farz-ı kifayedir*¹⁴. Hazine kendi imkânlarıyla o işi yaptıramayınca, yapma işi sakıt olur. Bununla birlikte, yapılması gerekli olan iş, yapılmadığında bir tehlike doğuracak nitelikte ise, hazine adına ödünç para alınması caizdir (El-Maverdi, 2015:403-404).

Bu anlamda, Maverdi, hazinenin mutlaka yapması gereken işler için borçlanmasının caiz olduğunu ifade etmiştir. Hazinenin gerekli durumlarda borçlanmasına cevaz veren bir diğer görüş, İmam-ı Gazali'ye aittir. İmam-ı Gazali, bir devletin ihtiyaçları zorunlu kıldığında, hükümdarın vatandaşlarından borç almasını kimsenin yadsıyamayacağını ancak asıl sorunun hükümdarın devlet hazinesinde yer alan gelirlerin ordular ve diğer kamu görevlilerinin ihtiyaçları için gerekenden fazla olup olmadığını öngöremezse, neye dayanarak borç alacağını ifade etmektedir. Bu bağlamda, Gazali'nin, gelecekte elde edilecek gelir akımları ile ödenebilirliğinin sağlanması halinde, kamu borçlanmasına sıcak baktığı söylenebilir (İslahi ve Ghazanfar, 2014:54).

Devlet borçlanmasına ilişkin bu açıklamalar çerçevesinde, İslam devletleri açısından devlet borçlanmasının tarihi seyri incelendiğinde; yazılı delillerin, erken dönem ve Ortaçağ İslam toplumlarında açık olarak garanti edilmiş yüksek faizli kredi uygulamalarının ticari kredileri yaygınlaştırmanın yaygın bir aracı olmadığını gösterdiği söylenebilir. Örneğin, Goiten 12. Yüzyıl Kahire Genizasını inceleyerek yaptığı çalışmasında, Mısır'da kredi ve ticaretin gelişmesine karşın, faizle ödünç para vermekten sadece dini olarak kaçınılmadığını, faiz içeren kredilerin aynı zamanda ekonomik açıdan da sınırlı bir öneme sahip olduğunu gözlemlemiştir.

Ortaçağ İslam dünyasında faiz içerikli krediler aracılığıyla borçlanma yerine, iş ortaklıkları (mudaraba dâhil), kredi düzenlemeleri, borç transferleri ve kredi mektupları gibi finansal teknikler kullanılmıştır. Böylece İslam toplumlarında uzun vadeli ticaretin finansmanı faizli krediler aracılığıyla değil, ayrıntıları taşınan riskin ve değişik ortaklar tarafından sağlanan kaynakların niteliğine bağlı olarak değişen iş ortakları yoluyla sağlanmış ve söz konusu finansal teknikler, borçlanmaya olan ihtiyacı ortadan kaldırmıştır (Pamuk, 2001:77). İslam toplumlarında faizle borçlanmaya olan ihtiyacı azaltan alternatif finansal araçların yanı sıra, rehinle teminat altına alınan borçlar hiçbir şekilde faize tabi tutulmamıştır (Hamidullah, 1993:500). Bir anlamda Ortaçağ ve öncesi dönemde İslam toplumlarında gerçekleşen borçlanmalar daha çok faizsiz borçlanma niteliğinde olmuştur.

İslam tarihinin önde gelen devletleri açısından durumu dikkate aldığımızda, Emeviler döneminde devlet bütçesinin genel itibarıyla fazla verdiği fikri kabul görmüş ve hazinenin devlet memurlarının sonraki 10 yılda maaşlarını karşılayabilecek bir konumda olduğu ifade edilmiştir. Bu durum, Emeviler döneminde devlet borçlanmasına ihtiyaç duyulmadığı düşüncesini ortaya atmaktadır (Yeniçeri, 1984:266). Benzer zenginlik Abbasiler döneminde de yaşansa da sonraki dönemlerde bütçe açığının ortaya çıktığı belirtilmiş ve bütçe açıklarını finanse etmek için vergilere başvurulmuş ya da paranın

¹⁴ Toplumda yaşayan tüm Müslümanlar yerine, toplumun belli bir kesimi tarafından söz konusu sorumluluğun yerine getirilmesi durumunda toplumun geri kalanının üzerinden bu sorumluluktan kalkmasıdır.

metal değeri düşürülmüştür. Abbasilerin geç dönemlerinde uygulanan vergiler ve para tağşişleri her ne kadar adil olmasa da borçlanmadan kaçınılmasını sağlamıştır¹⁵. Sonraki dönemde ise –Selçuklular Döneminde- İslam toplumlarında iktisadi ve parasal ilişkiler genişlemiş ve belli kesimlerin ellerinde bir sermaye ortaya çıkmıştır. Cehbez adı verilen bu bankerler, zenginlere ve büyük devlet adamlarına ait bulunan meblağları kâr karşılığında kullanmış ve gerektiğinde devlete borç para temin etmişlerdir (Turan, 2008:372).

Osmanlı İmparatorluğu döneminde dini otoriteler devletin bir parçası haline gelmişlerdir. Bu yapı padişahların şeriatla ilişkin imtiyazlarında sınırlı ancak önemli bir genişleme sağlamıştır. Şeriat kurallarına olan bağlılığın azalması, doğrudan faiz içeren borçlara izin verilen bir ortam sağlamıştır. Örneğin Kayseri’deki 17. yüzyıl yargısal kayıtları; kadı, ulema ve sultanın rıza ve onayı ile kredi üzerinden düzenli olarak faiz alındığını ortaya koymuştur. Bu kayıtlar yıllık %20 faiz oranının Şeriatla uygun olarak kabul edildiğini göstermiştir. Ancak faiz içeren bu işlemlerin büyük bir bölümü istiğlal gibi hileli işlemler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Şeriatın faiz içeren borçlanma yasağını delme sadece Kayseri’de değil bütün Osmanlı’da vuku bulmuştur. Örneğin Gerber, Bursa’da 17. yüzyılda %10 ile %15 arasında değişen faiz oranının hukuki kabul edildiğini, faiz içeren bu borçlanma işlemlerinin istiğlal gibi hileli işlemler aracılığıyla gerçekleştiğini ifade etmiştir. Ancak modern çağlarda faiz hukuki bir zemine kavuşsa da İslam’da faiz yasağı hiçbir zaman tam anlamıyla hafifletilmemiş ve faiz yasağının doğrudan ihlali büyük günah olarak kabul edilmiştir (Rubin, 2010:222).

Osmanlı Devleti’nin 18. yüzyıl sonunda gerçekleşmeyen dış borçlanma teşebbüsü hariç tutulursa, 19. yüzyıl ortalarına kadar İslam ülkelerinde faiz içeren borçlanmaya sıcak bakılmamıştır. Dinin kesin yasaklamalarına karşın, 19. Yüzyıl ortalarından itibaren, İslam toplumlarında da faizle borçlanma örneklerine rastlanmıştır. Mısır’da ve Osmanlı İmparatorluğu’nda bu dönemde başlayan ve kısa sürede giderek büyüyen faiz içeren borçlanmalar, modern dönemde de devam etmiştir. Bu dönemdeki borçlanmalar, genellikle yabancı kaynaklardan, esas olarak da yabancı devletler ve bankalardan yapılmıştır (Kahf, 1994:44).

2. DEVLET BORÇLARININ FELSEFİ TEMELLERİ¹⁶

Son 300 yıllık zaman periyodu çerçevesinde, devlet borçları genel itibariyle iktisadi ve mali bir perspektifle ele alınmış ve alacaklı ile borçlu toplumlarda borcun iktisadi ve mali etkileri incelenmiştir. Başka bir ifadeyle devlet borçlarının felsefi, dini ve tarihsel geçmişi göz ardı edilmiştir. Litaratürde mevcut bulunan bu kopukluk esasında devlet borçları hakkında eksik değerlendirmelerin yapılmasına yol açmıştır. Mevcut literatür ele alındığında modern iktisadi düşünce ile başlatılan devlet borcu kavramının uygulama örneklerinin önceki dönemlerde de varlığını sürdürdüğünü görmek mümkündür. Bu

15 Eski Abbasi halifeleri vergi gelirlerinin peşin tahsili yoluyla, yasadışı faiz ödeyerek ya da alacaklılara nakit dışı imtiyazlar sağlayarak kısa süreli borçlanmaya gittiyse de bu borçları modern anlamda borç olarak nitelendirmek mümkün değildir.

16 Felsefi akımlar varlığını ve önemini İlkçağ’dan günümüze dek artırarak sürdürmesine binaen gerek bu çalışmanın ilk bölümünde gerekse çalışmanın devamı niteliğinde olduğunu düşündüğümüz “Devlet Borçlarının İktisadi Temelleri” başlıklı çalışmamızda Ortaçağ ve sonraki dönemde yaşamış olan felsefecilerin devlet borçları hakkındaki görüşlerine yer verildiğinden dolayı, tekrardan kaçınılması adına çalışmanın bu bölümünde sadece İlkçağ felsefecilerine yer verilmiştir.

kapsamda özellikle ilk dönem uygarlıkları olarak kabul edilen Mısır, Yunan, Çin ve Roma'da faiz kavramı ekseninde yapılan tartışmalar ele alındığında, bu tartışmaların modern döneme ön ayak teşkil ettiği gerçeği ortaya çıkmaktadır (Savaş, 1999:18).

Devlet borçları hakkındaki literatür incelendiğinde özellikle ilk dönem kaynakların ya dini metinler ya da felsefecilerin görüşleri etrafında şekillendiği gözlemlenmiştir. Başka bir ifadeyle diğer tüm alanlarda olduğu gibi kamu maliyesinin önemli bir konusunu oluşturan devlet borçları hakkındaki literatür temelde iki kaynağa dayanmıştır (Selik, 1974:6). Bu perspektiften devlet borçlanmasının seyri incelendiğinde, borç kavramının gelişiminde kutsal kitaplarda yer alan faize ilişkin yasaklara ek olarak Antikçağ ve sonrası dönemde Aristo, Platon, Cicero, Seneca, Cato gibi felsefecilerin yaklaşımlarının etkili olduğu, bir ölçüde borçlanmanın iktisadi faktörlerce değil aynı zamanda ahlaki ve etik faktörlerce şekillendiği görülmüştür. Bu çerçevede devlet borçlanması faiz kavramı ile bütünlük bir yapı sergilemiş ve faiz kavramının içerisinde barındırdığı toplumsal adaletsizliğe yol açma, gelir dağılımını olumsuz bir şekilde etkileme, haksız kazanç sağlama gibi nedenlerin devlet borçlanması yoluyla borç alan tüm toplumlara sirayet edebileceğinden bahisle borçlanmaya, özellikle faizli borçlanmaya karşı çıkmıştır.

Faizin yasaklanmasının hukukî temeli, milattan önce 1760 tarihli Hammurabi kanunlarına kadar gitmektedir. Tarihte, ilk olarak eski Babilliler borcun faizini esas alarak adil ve adil olmayan borç ayırımını yapmaya çalışmışlar ve Hammurabi kanunlarında ödünç verme işlemlerini her yönüyle düzenlemişlerdir. Milattan önce 400'lü yıllardaki Hindu kanunlarında da faizcilik hoş karşılanmamış, Firavunlar devrinde Mısır'da faizin anaparayı aşması yasaklanmıştır (Vincent, 2014:1-2).

Tarihte ilk yazılı kanun metni olarak kabul edilen Hamurabi kanunlarına ek olarak felsefeciler de iktisadi alanda görüşler ileri sürmüşlerdir. Çalışmanın bu bölümünde felsefecilerin faiz içeren borçlanmaya dair görüşleri açıklanırken Yunan felsefesinin ana kaynağı olan Sokrat (M.Ö. 469-399) referans alınarak bir sınıflandırmaya gidilmiş ve felsefecilerin faiz ve faiz içeren borçlanma konusundaki görüşleri literatüre uygun olarak; "*Sokrat'tan Önce*" ve "*Sokrat'tan sonra*" ayrımıyla ele alınmıştır.

Sokrat öncesi isimler Pythagoras (M.Ö. 582-507), Heraclitus (M.Ö. 535-475) ve Democritus (M.Ö. 460-370) şeklinde sıralanırken bunların devlet borçları ve faiz hakkındaki görüşleri sınırlı olmuştur. Söz konusu bu felsefeciler daha çok doğal düzen, değer, fayda gibi konularda görüşlerde bulunmuşlardır.

Sokrat sonrası dönemde ise Sokrat'ın öğrencisi Platon ile Platon'un öğrencisi Aristo gibi dönemin önemli felsefecileri öne çıkmakta olup; bu isimler gerek genel iktisadi konularda gerekse özellikle faizli borçlar hakkında önemli görüşler ileri sürmüşlerdir (Savaş, 1999:36-38).

Bu isimlerden ilki olan Platon (M.Ö.427-347), devletin görevinin vatandaşlarına iyilik ve erdemi aşılacak olduğunu ve servetin bu erdeme ulaşılmasının önünde bir engel olduğunu ifade etmiştir. Bu erdemin teşvik edilmesi için, hiç kimsenin ihtiyacının fazlasına ya da eksikliğine sahip olmaması gerektiğini ifade eden Platon, faizcileri (tefecileri), fakirleri

hesaba katmadıkları için eleştirmiştir. Platon'a göre tefeciler servetlerini artırırlarken aynı zamanda fakirliğin artmasına neden olmaktadır. Faizle borç verme zenginle fakir arasındaki uçurumu büyültmekte, vatandaşlar arasında huzursuzluk doğurup, kargaşaya yol açmaktadır. Bu nedenle de faizle borç verme yasaklanmalıdır (Vincent, 2014:1-2).

Sokrat sonrası dönemde yaşamış olan ve Platon'un öğrencisi olan isimlerden ikincisi Aristo'dur (M.Ö. 384-322). Aristo devlet borçlanması kavramına değinmiş, Politika adlı eserinde, en nefret edilen para kazanma girişiminin, tefecilik (faizcilik) olduğunu ifade etmiştir. Aristo'ya göre tefecilik, paranın mübadele aracı olarak kullanımı yerine, kendisinden kazanç elde edilmesine neden olmaktadır. Oysa para, faiz geliri elde etmek için değil, mübadele aracı olmak için icat edilmiştir. Tefecilik paranın doğuşuna yol açmış olan ereğe aykırıdır. Paradan para kazanma anlamına gelen tefecilik, paranın miktarını artırmak için kullanılmaktadır. Tefeciliği, en doğal olmayan para kazanma yolu olarak tanımlayan Aristo, ayrıca paranın temel fonksiyonuna atıfta bulunacak şekilde "para yavrulamaz" deyimini kullanmış ve faizin ödenmesi veya alınması için geçerli herhangi bir sebebin mevcut bulunmadığını ileri sürmüştür (Aristotle, 2013; Savaş, 1999:59).

Aristo tarafından faiz hakkında ileri sürülen bu görüşler, gerek Ortaçağ'da yaşamını sürdürmüş olan din adamları gerekse sonraki dönemde yaşamış olan iktisatçılar için faizin yasaklanması gerektiğinin sağlam kaynağını oluşturmuştur (Koloğlu, 1969:13).

Platon ve Aristo'nun faizli borçlara ilişkin görüşlerine ilaveten yine Eski Yunan'da yaşamış olan Solon (M.Ö. 594), borç ilişkisinde borçlu ile alacaklı arasındaki ilişkiye atıfta bulunmuş ve M.Ö. 624 yılında reform olarak addedilen "*Dragon Yasalarında*" veya "*Solon Reformlarında*" yer alan ağır borç koşullarının yumuşatılmasında öncü rol oynamıştır. Buna göre Solon, borç ilişkisinde insanların rehin gösterilmesi ve borca karşılık olarak satılması işlemine son vermiş ve bu işlemlerden ötürü köle durumuna düşen kişilerin ücretinin devletçe ödenmesi koşuluyla hür ve serbest bırakılacağını belirtmiştir (Selik, 1974:17). Plato, Aristo ve Solon gibi düşünürlerin de etkisiyle eski Yunan'da borçlanmaya nadiren başvurulmuş ve faiz içeren borçlanmaya oldukça temkinli yaklaşmıştır. Bu dönemde yapılan borçlanmalar daha çok zorunluluk esasına dayalı olarak gerçekleşmiş, faiz içeren borçlanmaya istisnai durumlarda başvurulmuştur (Sidney ve Sylla, 2005:37).

İlkçağ döneminde varlığını sürdüren bir diğer topluluk Çin'dir. Bu topluluğa mensup olan Guan Zi'nin (M.Ö. IV. yüzyıl) devlet borcuna ilişkin değerlendirmeleri dikkate değerdir. Devlet borcu kavramına ilk olarak paranın fonksiyonları üzerinden yaklaşan Guan Zi, özellikle paranın mübadele fonksiyonuna önem atfederek, bu fonksiyon vasıtasıyla devletlerin borçlanabileceğini ve yine bu fonksiyon yardımıyla borçlarını ödeyebileceğini belirtmiştir. Ayrıca nakdi borçlanmaya ek olarak, devletlerin varlıklarını dış saldırılara karşı koruyabilmek adına halkından aynı şekilde iç borç talebinde bulunabileceğini ileri sürmüştür (Ersoy, 2008:28-29).

Eski Yunan ve Çin topluluklarında faiz ve devlet borçlarına ilişkin görüşlere ek olarak, Yunanlılardan önemli derecede etkilenmiş olan Romalılar döneminde; Cicero (M.Ö. 106-7), Cato (M.Ö. 234-149) Seneca (M.Ö. 4-M.S. 65), Collumule, Varron,

Pline gibi düşünürler de faize ilişkin görüşler beyan etmiş ve faizli işlemlerin aleyhinde görüşler bildirmişlerdir (Koloğlu, 1969:13-14). Örneğin Cato'nun "*faiz alır mısınız? İnsan öldürür müsünüz?*" deyişinden yola çıkan Cicero, faiz ile cinayeti eş kabul etmiş, Seneca'da Aristo'nun faiz hakkındaki görüşlerini benimseyerek faize karşı bir duruş sergilemiştir (Savaş, 1999:78).

Düşünürlerin faize ilişkin görüşleri ekseninde Roma'daki uygulamalar incelendiğinde, Eski Roma'da başlangıçta, borca uygulanan faize bir sınırlama getirilmemiş, ancak faizlerin ulaştığı fahiş oranlar sonrasında faiz ile borç verme kısa bir süreliğine yasaklanmıştır. Sınırsız faiz ve faiz yasağını içeren bu uygulamalar sonrasında, Romalılar, borçlanmada uygulanan faize bir düzenleme getirmiş ve yalnızca belirlenen oranda faizle borç verilmesine müsaade etmişlerdir (McCall, 2008:552-613). Roma İmparatorluğu'nun borçlanmaya karşı tavrı Eski Yunan topluluğuna kıyasla daha radikal olmuş ve İmparatorluğun kendisi borçlanmadan mümkün olduğunca kaçınırken, İmparatorluğa bağlı şehirlerin borçlanması da önlenmeye çalışılmıştır. Ancak Kartaca savaşları sırasında Roma İmparatorluğu da vatandaşlarından zorunlu olmakla birlikte geri ödemesi olan borç almak zorunda kalmıştır (Andreu, 2012).

SONUÇ

Borç kavramı tarihsel süreç içerisinde vuku bulmuş olan önemli iktisadi olaylardan biridir ve ilk borcun kökeni 5000 yıl kadar geriye gitmektedir. Borçlanma, ekonomik faaliyetlerin yürütülmesi için önemli olanaklar sunmasına rağmen, borçlanılabilir fonların azlığı, faiz getiren kredilere karşı dini ve felsefi akımların olumsuz bakışı ve borçlanma konusundaki isteksizlik nedeniyle eski uygarlıklar tarafından ödünç alınan miktarlar, Ortaçağ dönemine kıyasla sınırlı kalmıştır.

Felsefi ve dini akımlar çerçevesinde etraflıca tartışılan borçlanma kavramı, genel olarak faiz kavramı ile birlikte ele alınmış ve ilk dönem uygarlıklarında borçlanma kavramına ahlaki bir anlam yüklenmiştir. Semavi dinlerin kutsal kitaplarının faiz ile ilgili hükümleri incelendiğinde, Kuran'ı Kerim ve İncil'in faiz içeren borçlanma ile ilgili katı hükümlerine karşın, Tevrat'ta faizle borçlanma konusunun Yahudilerin kendi aralarındaki borçlanma ile başkalarına borç verme durumuna bağlı olarak farklı şekilde düzenlendiği gözlemlenmiştir.

Bu çerçevede mezkûr dinler kapsamında faiz, toplumsal adaletin zedelenmesinde öncü rol oynamasından ve sosyal hayatta derin eşitsizlikler oluşturmasından dolayı eleştirilmiştir. Faiz içeren devlet borçlanmaları; ahlaki, sosyal ve iktisadi nedenlerle eleştiriye uğramış, borçla finansmana uzun yıllar mesafeli yaklaşmıştır.

Bu kapsamda kutsal kitapların faize ilişkin düzenlemelerini de esas alarak; Hristiyan din adamları, Müslüman düşünürler, papazlar ve din hukukçuları faiz içeren borçlanmanın kısıtlanması ya da yasaklanması yönünde bir tutum sergilemişlerdir. Faiz içeren borçlanmaya dair yaklaşımlarda felsefecilerin görüşleri de etkili olmuş, Plato, Aristo gibi düşünürlerin görüşleri devrin din adamlarını, devlet yöneticilerini ve kendilerinden sonra gelen iktisatçıların düşüncelerini etkilemiştir. Eski Yunan topluluklarında yaşayan

felsefecilerin görüşleri Romalıları önemli ölçüde etkilemiş Cicero, Cato ve Seneca gibi düşünürler faizle borçlanmaya karşı bir tutum sergilemişlerdir. İlk çağ toplumlarında yaşayan düşünürlerin görüşleri genel olarak faiz içeren borçlanmaya karşıtlık şeklinde özetlenebilecekken, Çin’li düşünür Guan Zi, devlet borçlanması lehindeki görüşüyle faiz içeren borçlanma konusunda devrin düşünülerinin aksine bir görüş arzetmiştir.

Ortaçağ öncesi dönemde faiz içeren borçlanmaya karşıtlık büyük ölçüde ahlaki temeller etrafında şekillenirken, Özellikle Aristo tarafından ileri sürülen düşünceler, gerek Ortaçağ’da gerekse sonraki dönemde yaşamış olan din adamları ve iktisatçıların faizin yasaklanması gerektiğine dair düşüncelerinin sağlam bir kaynağını oluşturmuştur. Bu çerçevede devlet borçlanmasına dair gelişmeler faiz içeren borçlanmaya karşı tutumdan önemli ölçüde etkilenmiştir. Faiz içeren borçlanmaların toplumsal adaletsizliğe yol açması, gelir dağılımını olumsuz bir şekilde etkilemesi, haksız kazanç sağlaması gibi olumsuz etkileri nedeniyle devletlerin borçlanmasına sıcak bakılmamış, özellikle faiz içeren borçlanmaya karşı çıkmıştır. Ancak borçla finansmana bakış açısı Ortaçağın sonlarına doğru dönüşüme uğramış, faiz içeren borca karşı katı ahlaki ve dini tutum, özellikle Avrupa’da yerini nispeten ılımlı bir yaklaşıma bırakmıştır.

16. yüzyılla birlikte faizin yasaklanmasına dair katı tutumun yavaşlaması, Avrupa’da ticaret merkezlerinde borç ilişkisinin yaygınlaşmasına zemin hazırlamış, özellikle devrin Hristiyan ve Yahudi tüccarları devlet borçlarının temel finansörleri olmuştur. Bu dönemde önce Venedik, Ceneviz ve Floransa gibi şehir devletleri, daha sonra ise, Hollanda ve Almanya gibi ticari kapitalizmin geliştiği ülkeler devlet borçlanmasına dair uygulamaların ilk görüldüğü yaygınlık kazandıği bölgeler olmuştur.

Batı toplumlarında yaşanan bu dönüşüme karşın, İslam ülkelerinde faiz içeren borçlanmaya karşı katı tutum, alternatif finansman araçlarının gelişimine zemin hazırlamış gerek dinin katı kuralları gerekse devrin İslam ülkelerinin ekonomik durumu faiz içeren borçlanmadan uzak durulmasını sağlamıştır. 19. Yüzyılla birlikte, İslam ülkelerinde de borçlanma ihtiyacı yoğun olarak kendisini hissettirmiş, başta Osmanlı İmparatorluğu olmak üzere İslam toplumlarında da faiz içeren borçlanma örneklerine rastlanılmıştır. Bu dönemde yapılan borçlanmalar daha çok yabancı devletler ve bankalardan yapılmıştır.

KAYNAKÇA

- Aghnides, Nicolas. P. (2003). İslamın Mali Hükümleri, (çev. Servet Armağan), (İstanbul: İnsan Yayınları).
- Akalın, Kürşat Haldun, (2010). “Eski Ahdin Kardeş-Yabancı Ayrımına Dayanan Tefecilik İzni Karşısında Martin Luther”, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Cilt 12, Sayı 18, 2010, ss. 1-13.
- Anderson, John. E. (2013). “Government Debt and Deficits”, Faith & Economics - Number 61/62 - Spring/Fall, Association of Christian Economists, ss.1-31.
- Andreau, Jean, “Endettement Privé et Abolition Des Dettes Dans la Rome Antique”, Novembre 2012, http://www.cadtm.org/spip.php?page=imprimer&id_article= , (Erişim Tarihi, 10 Şubat 2017).
- Aquinas, Saint Thomas, (1947). Summa Theologica, (New York: Benziger Bros).
- Aristotle, (2013). Aristotle’s Politics. (London: Forgotten Books).
- Armerding, Carl. E. (2001). “Borrowing and Lending: Is There Anything Christian About Either?” Transformation, Cilt 18, Sayı 3, ss. 146-154.
- Armstrong, Lawrin (2003). Usury and Public Debt in Early Renaissance Florence: Lorenzo Ridolfi On the Monte Comune, Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- Aslan, Adnan (2003). Martin Luther. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde (c. 27, ss. 237-239). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Bergstra, Jan A., ve Middelburg, C.A. (2011). “Interest Prohibition and Financial Product Innovation”, Arxiv, Sayı 2, ss.1- 9., <https://arxiv.org/pdf/1104.2471.pdf> (Erişim Tarihi, 05 Mart 2017).
- Bettany, George Thomas (1895). A Popular History of the Reformation and Modern Protestantism, (London: Ward, Lock & Bowden).
- Cowan, David (2011). “Economics and Christianity”, in: George Thomas Kurian (Ed), The Encyclopedia of Christian Civilization, First Edition, Oxford: Blackwell Publishing, ss.1-5.
- Deniz, Osman Murat (2012). “John Calvin’in Teolojisi ve Özgünlüğü”, Akademik Bakış Dergisi, Sayı 33, Kasım-Aralık, ss. 1-16.
- Döndüren, Hamdi (1996). “İslam Ekonomisinde Sennaye Birikimi ve Kullanılma Yöntemleri”, İLAM Araştırma Dergisi Cilt. I, Sayı 2, Temmuz-Aralık, ss.53-80.
- Ekelund, Robert. B. & Hebert, Robert. F. (2007). A History of Economic Theory and

Method, Fifth Edition, (long Grove: Waveland Press).

El-Maverdi, H. H. (2015). El-Ahkamü's Sultaniye: İslamda Devlet ve Hilafet Hukuku, Çeviren Ali Şafak, (İstanbul: Bedir Yayınevi).

Erkal, Mehmet, (1996). "Beytü'l-mal ve İslam Ekonomisinde Rolü", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Sayı 6, ss.219-228.

Ersoy, Arif (2008). İktisadi Teoriler ve Düşünceler Tarihi, (Ankara: Nobel Yayın ve Dağıtım).

Ferguson, Niall (2006). The Cash Nexus Money and Power in The Modern World, 1700-2000, New York: Basic Books.

Fryde, E. B. ve Fryde, M. M. (1965). "Public Credit, with Special Reference to North-Western Europe", İçinde: M. M. Postan, E. E. Rich and Edward Miller (Ed), The Cambridge Economic History Of Europe (Volume III Economic Organization And Policies In The Middle Ages), Cambridge: Cambridge University Press, ss.430-553.

Haines, Pamela, David Kane, Ed Dreby, ve Charles Blanchard (2016). Toward a Right Relationship with Finance: Debt, Interest, Growth, and Security, Cornell Ave: Quaker Institute for the Future.

Hamidullah, Muhammed (1993). İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti, (Çeviren: Salih Tuğ), Cilt:1, Gözden Geçirilmiş ve Yeni ilavelerle Beşinci Yayın, İstanbul: İrfan Yayınevi.

Hasan, M. Aynul ve Siddiqui, Ahmed Naeem (1992). "Is Equity Financed Budget Deficit Stable in an Interest Free Economy?" Third International Conference on Islamic Economics, Kuala Lumpur, Malaysia, in Januar, ss.1-17.

Hayat, Usman and Malik, Adeel (2014). Islamic Finance: Ethics, Concepts, Practice, The CFA Institute Research Foundation.

Islahi, Abdul Azim (2014). History of Economic Thought: Contributions of Muslim Scholars to Economic Thought and Analysis, (Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited).

Islahi, Abdul Azim ve Ghazanfar, S. Mohammad (2014). "Economic Thought of al-Ghazali", MPRA Paper No. 53465, ss.1-103.

Kahf, Monzer (1994). "İslam İktisat Sisteminde Bütçe Açıkları ve Kamu Borçlanma Araçları" (Çeviren: Ünal Çağlar), İslami Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:2, Sayı:3, ss.43-64.

Kahf, Monzer (2007). Zakah and Prohibition of Riba in The Islamic Economic System, ss.1-22. <http://monzer.kahf.com/papers/english/> (Erişim Tarihi, 04 Ekim 2017)

Kelly, John. P. (1945). Aquinas and Modern Practices of Interest Taking, (Brisbane:

Aquinas Press).

Koloğlu, Mahmut (1969). *Ekonomi Doktrinleri Tarihi*, (Ankara: Doğuş Matbaacılık).

Long, Michael John Adrian (2010). "Theological Reflection on International Debt: A Critique of the Jubilee 2000 Debt Cancellation Campaign", Unpublished PhD Thesis, Department of Theology and Religion College of Arts and Law, The University of Birmingham.

Maloney, Robert P. (1973). "The Teaching of the Fathers on Usury: An Historical Study on the Development of Christian Thinking", *Vigiliae Christianae*, Vol. 27, No. 4, December, ss. 241-265.

McCall, Brian M. (2008). "Unprofitable Lending: Modern Credit Regulation and The Lost Theory of Usury", *Cardozo Law Review*, Vol:30, Issue:2, ss.552-613.

Mills, Paul (1989). *Interest in Interest: The Old Testament Ban on Interest and its Implications for Today*, (Birmingham: Jubilee Centre Publications).

Munro, John H. (2003). "The Medieval Origins of the Financial Revolution: Usury, Rentes, and Negotiability", *The International History Review*, Vol. 25, No. 3, September, ss. 505-562.

Olgun, Hakan (2010). "Protestanlık", içinde Yaşayan Dünya Dinleri, (Derleyen Şinasi Gündüz), 3. Baskı. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları).

Pamuk, Şevket (2001). *A Monetary History of the Otoman Empire*, (Cambridge: Cambridge University Press).

Pamuk, Şevket (2007). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları).

Postan, Michael Moissey (2008). Rich, Edwin Ernest and Miller, Edward, *The Cambridge Economic History of Europe, Volume III (Economic Organization and Policies in The Middle Ages*, (Cambridge: Cambridge University Press).

Rothbard, Murray. N. (2006). *Economic Thought Before Adam Smith: An Austrian Perspective on the History of Economic Thought, Volume I*, (Cheltenham: Edward Elgar Publishing Ltd).

Rubin, Jared (2010). "Bills of Exchange, Interest Bans, and Impersonal Exchange in Islam and Christianity", *Explorations in Economic History*, Vol: 47, Issue:2, ss. 213–227.

Savaş, Vural Fuat (1999). *İktisatın Tarihi*, (Ankara: Siyasal Kitapevi).

Selik, Mehmet (1974). *100 Soruda İktisadi Doktrinle Tarihi*, (İstanbul: Gerçek Yayınevi).

Sıddıqı, Mohammad Nejatullah (1995). “An Overview of Public Borrowing in Early Islamic History”, *Review of Islamic Economics*, Volume: 2, ss.61-78.

Sidney, Homer, and Sylla, Richard (2005) *A History of Interest Rates*, Fourth Edition, (New Jersey: John Wiley & Sons, Ic.).

Skolov, Boris and Skolova, Yana (2012). “The History of Government Debt Justification”, *Economics and Management*. Cilt 17, Sayı 3, ss.922-928.

Tabakoğlu, Ahmet (2013). *İslam İktisadına Giriş*, 3. Baskı, (İstanbul: Dergâh Yayınları).

Theocarakis, Nicholas. J. (2014). “The History of the Political Economy of Public Debt”, 4th ESHET Latin America Conference, Belo Horizonte – Brazil, 19-21 November, ss.1-22.

Turan, Osman (2008). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. Onuncu Basım, (İstanbul: Ötüken Neşriyat).

Ülgener, Sabri (2006). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, (İstanbul: Derin Yayınları).

Vincent, Jashua (2014). “Historical, Religious and Scholastic Prohibition of Usury: The Common Origins of Western and Islamic Financial Practices”, *Law School Student Scholarship*, Paper 600, ss.1-48.

Visser, W. A. M. & McIntosh, A. (1998). *A Short Review of the Historical Critique of Usury*, *Accounting, Business & Financial History*, 8:2, Routledge, London, July, s. 177.

Waardenburg, Jacques (2007). *Protestanlık. İçinde: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (c. 34), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, ss. 351-354.

Walker, Williston (1906). *John Calvin: The Organiser of Reformed Protestantism 1509-1564*, (Newyork and London: The Knickerbocker Press).

Weber, Max (2013). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, (Tercüme Latif Boyacı), (İstanbul: Yarın Yayınları).

Wilson, Rodney (1997). *Economics, Ethics and Religion: Jewish Christian and Muslim Economic Thought*, (London Palwaradge Macmillan Press Ltd.).

Yeniçeri, Celal (1984). *İslam’da Devlet Bütçesi*, (İstanbul: Şamil Yayınevi).

Yeniçeri, Celal (1986). “Ebu Hanıfe’nin Hayatı, Mali ve İktisadi Görüşleri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:4, ss.255-272.